

С. Д. Гринько
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права

УДК 347.5:340.115:168

МЕТОДОЛОГІЯ ДЕЛІКТНОГО ПРАВА В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Визначено методологію деліктного права як науку про методи деліктного права, тобто способи та засоби пізнання, створення та застосування деліктного права.

Определено методологию деликтного права как науку о методах деликтного права, то есть способах и средствах познания, возникновения и применения деликтного права.

The methodology of tortuous law has been defined as the science about the methods of Tortuous Law i.e. ways and methods of cognition, creation and application of tortuous law.

В юридичній літературі проблема методології деліктного права не була предметом спеціального дослідження. На дану тему немає жодного наукового дослідження. Однак дане питання має велике теоретичне і практичне значення.

Важливість розроблення проблеми методології деліктного права зумовлена тим, що інститут деліктного права є правовим оформленням реакції суспільства на процеси патологічні — порушення існуючої правової системи в той час, коли інші інститути цивільного права встановлюють правові форми для формування нормальних правових відносин. Інститут деліктного права не виконує самостійної господарської функції, як, наприклад, інститути власності, договору, спадкування, він встановлює як би норми допоміжні, які забезпечують безперешкодне виконання зазначеними інститутами їх призначення. Тому на нього покладається виконання не лише загально-превентивної функції цивільно-правової відповідальності, але й спеціальної — відновної, що забезпечує приведення майнового становища потерпілого до стану, що існував до правопорушення. Основними діями, завдяки яким досягається основна мета та виконуються завдання інституту деліктного права, є методи.

Методи деліктного права треба вивчати для того, щоб мати змогу ними користуватися при регулюванні відносин щодо виконання обов'язку відшкодувати шкоду, завдану вчиненням правопорушення та права вимагати здійснення такого відшкодування в повному обсязі. Однак не менше значення має і дослідження методів з метою їх удосконалення, оскільки це є вирішальною передумовою вдосконалення різних напрямків і сфер юридичної активності у сфері деліктних правовідносин. Саме рівень досконалості методів має вирішальне значення для досягнення основної мети інституту деліктного права. Тобто від рівня досконалості методики досліджень деліктних правовідносин залежить ефективність науки цивільного права в цілому.

Методологію деліктного права можна визначити як науку про методи деліктного права, тобто способи та засоби пізнання, створення та застосування деліктного права. Система методів, що застосовуються у деліктному праві визначається предметом пізнання, його метою, суб'єктами пізнання і їх засобами.

Насамперед, можливість застосування тих чи інших методів залежить від предмету пізнання — його змісту і сутності. Предмет пізнання деліктного права визначає своєрідність його методів, дозволяє виокремити їх у системі загальної методології цивільного права. Це зумовлено тим, що прийоми законодавчого впливу на суспільні відносини перебувають у прямому зв'язку з характером суспільних відносин на регулювання яких спрямовані норми права. Так, сутність предмету пізнання деліктного

права становлять правовідносини, що виникають між заподіювачем шкоди та потерпілою особою щодо відшкодування шкоди внаслідок вчинення правопорушення. А змістом предмету пізнання є обов'язок заподіювача шкоди відшкодувати шкоду, завдану правопорушенням і право потерпілого вимагати здійснення такого відшкодування у повному обсязі.

Можливість застосування тих чи інших методів залежить також від суб'єкта юридичного пізнання, від його знань, досвіду, загальної та правової культури, характеру. Як відзначає А. В. Сурілов, "набір методів юридичної науки і практики визначається не лише об'єктивними, але й суб'єктивними факторами. Але треба мати на увазі, що суб'єктивна діалектика, або діалектика мислення, тісно пов'язана з діалектикою об'єктивного, тобто діалектикою буття, того, що відбувається в середовищі, яке оточує людину" [8, с. 9].

Однак деліктні правовідносини не можна розкрити якимось одним методом. Методологія деліктного права охоплює як загальні методи юридичного пізнання, так і спеціальні. При цьому, обрані суб'єктом пізнання методи застосовуються в певній сукупності та у взаємозв'язку.

Основу методології деліктного права становить логічний метод за допомогою якого визначається сутність правових позицій і відповідно встановлюється логічний зв'язок між різними елементами правовідносин. Наприклад, для покладення на заподіювача шкоди обов'язку її відшкодувати юрист зобов'язаний встановити наявність таких правових явищ, як: "шкода", "протиправна поведінка заподіювача шкоди", "вина", "непереборна сила", "випадок", а також наявність зв'язку між причиною та наслідками. Застосовуючи логічний метод В. Т. Смірнов і А. О. Собчак, визначили особливості прояву причинного зв'язку в деліктних правовідносинах:

- а) причинний зв'язок існує там, де є тимчасова послідовність явищ;
- б) причина з необхідністю породжує свій наслідок;
- в) причина і наслідок мають значення відносно конкретного випадку;
- г) необхідно розрізнати юридично-значиму причину, якою завжди є поведінка людини, та звичайний зв'язок подій, пов'язаний з результатом [7, с. 74-75].

Таким чином, юрист повинен бути теоретиком не лише в розумінні сукупності теоретичних положень, але і того, як слід користуватися теоретичними узагальненнями, вміння знайти загальне в окремому [8, с. 11-12].

Однак логічний метод, як правило, використовується в поєднанні із формальним способом пізнання деліктного права. Формальна визначеність права розкриває його структурну закономірність. Саме цим — формальною визначеністю — право відрізняється від усіх інших форм громадської свідомості, наприклад, моралі, політики, тощо. З теоретичного боку формальний підхід означає абстрагування від деяких властивостей конкретного явища, що дозволяє знайти спільне рішення питання, скласти чітку правову систему на основі загальних ознак правових об'єктів або інститутів, сформулювати правову норму як загальне рішення, розраховане на його застосування в ряді конкретних випадків [4, с. 80]. Наприклад, поняття деліктного зобов'язання із відшкодування шкоди, завданої майну, позбавлене ознак і деталей, властивих конкретному протиправному діянню, формулює поняття якогось виду майнового правопорушення в узагальненій, абстрактній формі.

Однією з форм упорядкування юридичних знань про деліктне право слід визнати їх формально-логічну класифікацію, яка забезпечує наукове угруповання правових явищ з метою кращої орієнтації в них. В основу такої класифікації кладеться спільна ознака, яка є найбільш важливою для них. Саме класифікація правових явищ є необхідною рисою про них. Як і будь-яка класифікація перебуває в прямій залежності від надійності того логічного фундаменту, на якій вони спираються. Наприклад, за економічною ознакою збитки поділяють на позитивну шкоду та упущену вигоду. Так, під позитивною шкодою розуміють наявне майно, втрачене або пошкоджене в результаті протиправної поведінки правопорушника, а упущеною вигодою — певні майнові блага, які потерпіла особа могла б отримати при відсутності протиправної поведінки заподіювача.

Сучасна формальна логіка часто називається математичною або символічною, що є наслідком застосування в сфері логіки формальних методів математики, пов'язаних із застосуванням символічної мови. Застосування формалізації як метода дослідження обумовлено наступними властивостями права:

- а) можливість логічної обробки змісту норми права;
- б) логічною природою самого процесу застосування права. Тобто сутність самої

норми дозволяє провести її формальну обробку, абстрагувати від маси конкретних випадків, наповнених індивідуальними особливостями і рисами [3, с. 86].

Так, у випадку завдання шкоди каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я фізичній особі, відшкодування, за загальним правилом, відбувається за такою формулою:

$$P_{шз} = З + ДВ + МШ,$$

в якій $P_{шз}$ — розмір шкоди, що завдана здоров'ю;

$З$ — заробіток (дохід), втрачений потерпілим внаслідок втрати чи зменшення професійної або загальної працездатності;

$ДВ$ — додаткові витрати;

$МШ$ — моральна шкода.

А у випадку, коли шкода завдана смертю, то відшкодування відбувається за такою формулою:

$$P_{шс} = (Cз * n) / (n + 1) + ВП + МШ,$$

у якій, $P_{шс}$ - Розмір шкоди, що завдана внаслідок смерті особи;

$Cз$ — середньомісячний заробіток;

n — кількість осіб, що перебувала на утриманні померлого та мають право на відшкодування шкоди, що завдана його смертю;

$ВП$ — витрати на поховання;

$МШ$ — моральна шкода [11, с. 332-335].

У методології деліктного права активно застосовуються формально-логічні прийоми дедукції і індукції. Індукція — це хід думки від окремого до загального, який дозволяє одержати загальний висновок на підставі вивчення окремих явищ відповідного класу [8, с. 18]. Саме завдяки індуктивному методу формуються теоретичні теорії, концепції, наукові положення. Тому індуктивний метод тісно пов'язаний із догматичним методом. Наприклад, у літературі склалися дві основні точки зору у визначенні поняття джерела підвищеної небезпеки. Так, прихильники першої точки зору розглядають як джерело — властивості речей або сил природи (К. А. Флейшиц, М. Д. Єгоров та ін.), складні матеріальні об'єкти (А. О. Собчак), предмети матеріального світу, які володіють специфічними властивостями, внаслідок чого їх експлуатація пов'язана з підвищеною небезпекою для оточуючих (О. О. Красавчиков та ін.); інші — діяльність по використанню особливого роду речей, але не самі речі (Б. С. Антимонов, О. С. Йоффе, М. М. Агарков та ін.). На рівні керівних роз'яснень Пленуму Верховного Суду України в постанові від 27 березня 1992 р. № 6 запропоновано визначення джерела підвищеної небезпеки, в якому відображено розробки обох теорій [5].

Дедукція виражається в русі думки від загального до окремого, від абстрактного до конкретного. Це застосування теорії до життя, до різних фактичних складів правопорушення [8, с. 18-19]. В системі деліктного права дедуктивний метод має велике значення. Як і за попередніми кодифікованими актами (ст. 403 ЦК УРСР 1922 р.; ст. 440 ЦК УРСР 1963 р.), так і за кодексом 2003 р. (ч. 1, 2 ст. 1166), деліктне право України побудовано за єдиним загальним принципом покладення обов'язку відшкодувати шкоду на особу, яка її завдала, якщо вона не доведе відсутність своєї вини. Вищезазначене свідчить, з одного боку, що українське деліктне право ґрунтується на загальному принципі відшкодування завданої шкоди, а з іншого, встановлює певні рамки покладення такого обов'язку щодо окремих деліктів. Тобто законодавець закріпив як загальний делікт, так і спеціальні делікти. Спостерігається рух від загального до окремого.

Таким чином, формально-логічний метод володіє ознаками всезагальності, оскільки щось пізнати без використання цього методу неможливо.

З'ясувати з усією повнотою природу деліктного права можна лише на основі системного та функціонального методу, які застосовуються в поєднанні один з одним.

Система деліктного права — це упорядкування його елементів, їх організованість, яка знаходить свій вияв в їх взаємних зв'язках і взаємодії. Системний метод дозволяє повніше усвідомити місце деліктного права в системі цивільного права в цілому та зобов'язального права зокрема, його внутрішню структуру.

Функціональний метод пізнання деліктного права проявляється як особлива реакція держави до особи, яка вчинила правопорушення. Вона виражається в осуді її

поведінки та супроводжується для неї негативними наслідками. Останні полягають у покладенні на правопорушника нового юридичного обов'язку, змістом якого є відшкодування заподіяної шкоди. Таке покладення впливає на правопорушника через його майнову сферу, що призводить до її зменшення, до позбавлення благ, належних йому.

Звернення до системно-функціонального методу дає можливість виділити систему деліктних зобов'язань за різними критеріями:

- а) залежно від суб'єктного складу (відшкодування шкоди фізичною особою, юридичною особою, державою, АРК, територіальною громадою);
- б) від виду діяльності, якою завдано шкоди (звичайною діяльністю та діяльністю, пов'язаною з підвищеною небезпечкою для оточення);
- в) від об'єкту зазіхання (шкода, завдана майну та шкода, завдана особі).

Одночасне застосування системного та функціонального методу зумовлено тим, що коли аналізуються елементи деліктних правовідносин, то система та функції виступають як єдине ціле. Так, Герхард Гернер відзначав, що на інститут деліктного права покладається виконання трьох функцій:

- 1) охорони відносин власності;
- 2) охорони життя і здоров'я громадян;
- 3) охорони особистих немайнових прав, якщо вони пов'язані з майновими [1, с. 698].

Виходячи із вищенаведених функцій деліктних зобов'язань він виділив відповідні їм види. Тому деліктне право є складною системно-функціональною структурою, де кожний елемент має свої системно-функціональні властивості.

Загальним методом пізнання деліктного права також є історичний метод, який дозволяє одержати попередні відомості про певні суспільні явища, тобто, застосовується для зібрання фактів. Крім того сферою його застосування є пояснення правових явищ. Так, застосування історичного методу дозволило зробити висновок про те, що найпершими зобов'язаннями з часу їх виникнення були делікти. Це пов'язано з тим, що в стародавні часи держава взагалі віддавала перевагу не втручатися у відносини між приватними особами. Захист своїх інтересів був справою самих потерпілих [11, с. 94].

Початок порівняльного права поклав порівняльний метод, який означає зіставлення норм і інститутів однієї законодавчої системи з нормами і інститутами другої системи законодавства. Порівняльний метод дозволяє визначити спільні риси та відмінності між інститутами деліктного права. При цьому відсутність можливостей вивести спільні риси свідчить про перебування інституту деліктного права в різній площині, тому виключає можливість використання даного методу. Для ефективності застосування порівняльного методу слід проаналізувати основні соціальні умови, що породили інститут деліктного права та сфери його дії. При цьому даний метод пов'язаний із історичним методом, так як дозволяє виявити історичні традиції та національні особливості законодавства різних країн.

Наприклад, порівняльний аналіз інституту деліктного права Франції, Німеччини та України дозволяє зробити висновок про спільну їх правову доктрину — римське приватне право, тобто про наявність його рецепції, якому полягає значення римського права для нового світу.

Завдяки широкому використанню порівняльного методу було розроблено основні правові категорії: “приватне та публічне право”, “делікт”, “деліктні зобов'язання”, “непереборна сила”, “випадок”, “шкода”, “майнова шкода”, “моральна шкода”, “честь”, “гідність”, “упущена вигода”, “протиправна дія”, “самозахист”, “вина” та інші.

Ми навели не всі можливі методи пізнання деліктного права, а лише найбільш характерні для даного інституту. При цьому в кожному нами охарактеризованому методі визначено лише те головне, що розкриває його природу. Тобто, за допомогою одного методу пізнається один аспект деліктного права, а за допомогою іншого - інший. Розвиток методів пізнання деліктного права відображається в його методології, яка узагальнює досвід щодо оцінки адекватності наукових методів пізнання.

Методологія є могутнім засобом вирішення різноманітних проблем деліктного права, так як застосовуючи методи юристи одержують можливість уникнути помилок. При цьому виправити вже допущену помилку можливо також шляхом застосування методів. Для пояснення останньої тези слід проаналізувати окремі норми Цивільного кодексу України.

Запропонована Й. О. Покровським, і визнана сьогодні, система зобов'язань (як римських, так і сучасних) не відповідає вимогам до наукових класифікацій. Такий

висновок дозволяє зробити використання системно-функціонального методу. Система зобов'язань поділяється за підставами виникнення (єдиний критерій поділу) на договірні (підставою виникнення зобов'язання є договір) та недоговірні (підставою виникнення зобов'язання є інші дії, що не мають ознак договору). Відносно другої групи зобов'язань, то виникає питання: які інші дії, що не мають ознак договору, є підставою виникнення зобов'язання? Однак, із формулювання другого виду зобов'язань “недоговірні” залишається не зрозумілим. Тому в запропонованій системі зобов'язань відсутня максимальна точність термінології позначення її видів. При цьому, даний недолік має наслідком те, як відзначав Г. Ф. Шершеневич, що “друга група залишається без підстави” [12, с. 353]. Крім того, назва гл. 82 ЦК України — “Відшкодування шкоди” розкриває сутність даного зобов'язання, а не підставу його виникнення, що слугує критерієм обраної законодавцем системи зобов'язань. Правильним було б залишити за даною главою традиційну для радянських часів назву “Зобов'язання, що виникають внаслідок завдання шкоди”.

Формально-логічний метод вимагає від законодавця, щоб його думка в окремих складових частинах була послідовно пов'язаною. Однак у ЦК України за назвою гл. 82 присвячена зобов'язанням із відшкодування шкоди, а за першими її статтями (1166 та 1167) загальним підставам відповідальності за завдану майнову та моральну шкоду [10]. Тобто законодавець ототожнює поняття “зобов'язання із відшкодування шкоди” та “відповідальність за завдану шкоду”.

Законодавець ототожнює також поняття “підстави” та “умови” зобов'язань із відшкодування шкоди, що впливає із назви ст. ст. 1166 та 1167 ЦК України: “Загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду” та “Підстави відповідальності за завдану моральну шкоду”. При цьому в змісті даних норм мова йде не про підставу, а умови виникнення даних зобов'язань. Але їх слід розрізняти, оскільки кожне з них має свої особливості змісту та різне смислове і юридичне значення. Так, підставою відповідальності є юридичний факт (завдання шкоди), а умови саме характеризують (розкривають) цей факт (підставу).

Не дотримання формально-логічних вимог при розробці норм деліктного права призвело до помилки у ст. 1166 ЦК України при визначенні форм вираження протиправної поведінки заподіювача шкоди: прийняття неправомірних рішень, дію чи бездіяльність [10]. На нашу думку, завдання шкоди неправомірними рішеннями слід віднести до юридичного факту — дії, тому майнова шкода чи особиста немайнова шкода може бути завдана фізичній чи юридичній особі у двох формах: протиправної дії (у тому числі рішення) або бездіяльності.

Формально-логічний зв'язок відсутній також між ст. ст. 1166, 1167 та 1173, 1174, 1175, 1176 ЦК України [10]. Так, майнова та моральна шкода відшкодовується особою, яка її завдала. Відповідно до ч. 1 ст. 2 ЦК України, поняття “особа” охоплює фізичних та юридичних осіб. Однак за ст. ст. 1173, 1174, 1175, 1176 ЦК України зобов'язаними суб'єктами щодо відшкодування завданої шкоди виступають держава Україна, АРК та територіальні громади як самостійні учасники цивільних правовідносин [10]. Тобто, в загальних правилах деліктного права законодавець звужив учасників правовідносин до фізичних та юридичних осіб, залишивши поза правовим регулюванням учасників спеціальних деліктів.

При закріпленні в ст. 1192 ЦК України способів відшкодування шкоди, завданої майну потерпілого, необхідно було застосувати системно-функціональний, історичний та порівняльний методи юридичного пізнання. Так, законодавець обмежує розмір збитків лише реальною вартістю втраченого майна, тобто реальною шкодою. При цьому не надаючи можливість потерпілому вимагати відшкодування упущеної вигоди. Однак ще римські юристи відносили до способів відшкодування як реальну шкоду (пряму), так і упущену вигоду (непряму): якщо знищено одного коня, із четвірки коней, слід сплатити, також, за зменшення цінності всієї четвірки, так як важко підібрати четвірку (І. 3. 212) [2, с.362]; особа, яка свідомо продала хвору тварину, що заразила все стадо, відповідає за псування всього стада (Д. 19. 1. 13) [3, с. 669]. Наслідуючи ідеї римського приватного права, право вимагати від заподіювача шкоди відшкодування упущеної вигоди було передбачено в Зібранні Малоросійських прав 1807 р. (Витяг, § 1), Загальному Цивільному уложенні Австрійської імперії, 1811 р. (ст. 1293), проекті Зводу місцевих законів Західних губерній, 1838 р. (§ 467), Литовських Статутах 1588 р. (IV, 92, 100, § 2; VII, 22; XI, 51).

Таким чином, якісне використання методів пізнання деліктного права дасть можливість найбільш у повній мірі захисти як майнові права потерпілому, надавши

йому можливість вимагати відшкодувати як реальної шкоди, так і упущеної вигоди, так і самого заподіювача шкоди.

Список використаних джерел

1. Гражданское право ГДР. Обязательственное право. Особенная часть. — М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1959. — 811 с.
2. *Дыдынский Д.* Институции Гая, текст и перевод с введением и примечанием / Д. Дыдынский. — Варшава, 1892. — 508 с.
3. Дигесты Юстиниана / [пер. с лат. Ю. В. Пуцаев, А. А. Новиков, И. Е. Ермолова, А. Д. Рудковас и др.]; отв. ред. Л. Л. Кофанов. — М. : Статут, 2002. — Т. III. — 2003. — 780 с.
4. *Казимирчук В. П.* Право и методы его изучения / В. П. Казимирчук. — М. : Юрид. лит., 1965. — 124 с.
5. Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди : постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.03.1992 р. № 6 із змінами, внесеними постановами Пленуму від 08.07.1994 р. № 7 та від 30.09.1994 р. № 11 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України. Частина перша. — К. : Українська Правнича Фундація, 1995. — С. 90-109.
6. *Лукич Р.* Методология права / Радомир Лукич. — М. : Прогресс, 1981. — 302 с.
7. *Смирнов В. Т.* Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве : [учебн. пособ.] / В. Т. Смирнов, А. А. Собчак. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1983. — 152 с.
8. *Сурілов А. В.* Основи загальної теорії держави і права / А. В. Сурілов. — Одеса : Одеський університет, 1995. — 128 с.
9. Цивільний кодекс України: Офіційний текст/ Міністерство юстиції України. — К. : Юрінком Інтер, 2003. — 464 с.
10. Цивільне право України : [навч. посіб.] / Ю. В. Білоусов, С. В. Лозінська, С. Д. Русу та ін. ; за ред. Р. О. Стефанчука. — К. : Наукова думка; Прецедент, 2004. — 448 с.
11. *Харитонов Є. О.* Приватне право у стародавньому Римі / Є. О. Харитонов. — Одеса : АО БАХВА, 1996. — 260 с.
12. *Шершеневич Г. Ф.* Курс гражданского права / Г. Ф. Шершеневич. — Тула : Автограф, 2001. — 720 с. — (Юридическое наследие).

*Рекомендовано до друку кафедрою цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 1 від 30 серпня 2009 року)*

Надійшла до редакції 01.11.2009
Рекомендована до друку 01.12.2009

